

**Єрмакова Г. С.,**  
*кандидат філософських наук,  
доцент кафедри історії та теорії держави і права  
Міжрегіональної академії управління персоналом,  
докторант  
Інституту законодавства Верховної Ради України*

## **ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТ СТВОРЕННЯ ПОМІСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ: ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

### **EUROINTEGRATION ASPECT OF THE CREATION OF A UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH – KYIV PATRIARCHATE: PUBLIC AND LEGISLATIVE ASPECTS**

Розкрито передумови та необхідність створення помісної православної церкви в Україні. Досліджені питання наслідків створення української помісної церкви та їх вплив на процеси європейської інтеграції. Визначені основні аспекти правового регулювання релігійних відносин в Україні за умови встановлення помісної православної церкви. Розкрито особливості конституційно-правового регулювання процесу створення помісної православної церкви в Україні.

**Ключові слова:** *релігійні права, європейська інтеграція, помісна українська православна церква, конституційно-правове регулювання, державно-церковні відносини.*

Раскрыты предпосылки и необходимость создания поместной православной церкви в Украине. Исследованы вопрос последствий создания украинской поместной церкви и их влияние на процессы европейской интеграции. Определены основные аспекты правового регулирования религиозных отношений в Украине при создании поместной православной церкви. Раскрыты особенности конституционно-правового регулирования процесса создания поместной православной церкви в Украине.

**Ключевые слова:** *религиозные права, европейская интеграция, поместная украинская православная церковь, конституционно-правовое регулирование, государственно-церковные отношения.*

There were disclosed the prerequisites and the needness of creating the local Orthodox church in Ukraine. The issue of the consequences of the creation of the Ukrainian local church and their influence on the processes of European integration was studied. There were determined the main aspects of the legal regulation of religious relations in Ukraine during the creation of the local local Orthodox church in Ukraine. The features of the constitutional and legal adjusting of the creation of a local Orthodox church in Ukraine were identified.

**Key words:** *religious rights, European integration, local Ukrainian Orthodox Church, constitutional and legal adjusting, state-church relations.*

Відділення церкви від держави на практиці відбувається зовсім не так, як це передбачено в теорії секуляризаційних процесів. Церква завжди є осередком впливу на суспільні процеси через формування системи морально-етичних а цивілізаційних принципів. Саме тому надзвичайно важливо, щоб і державна політика, і тренд розвитку церковного вчення знаходилися в єдиному цивілізаційному вимірі. Це означає, що формування детермінант церковного вчення має відбуватися або безпосередньо вищим церковним кліром у межах однієї країни, або єдиним центром церкви, авторитет якого доведений тривалими історичними процесами. В умовах же України вітчизняна православна церква частково знаходиться під впливом Московського патріархату, що з урахуванням ведення Росією проти України агресії від економічної до воєнної, взагалі не піддається жодному логічному обґрунтуванню. На прикладі Української греко-католицької церкви та Української православної церкви Київського патріархату можна продемонструвати той внесок, який був зроблений ними для становлення суверенітету та незалежності України. Йдеться не лише про задоволення духовних потреб та реалізацію релігійних прав громадян, а і про те, що окремі церковні установи та клір загалом стає активним учасником суспільно-політичних та

соціально-економічних процесів у державі, частково та інколи виконуючи або допомагаючи державі виконувати переважно соціально-гуманітарні функції.

У таких умовах залишити частину Української православної церкви під протекторатом та впливом із боку Московського патріархату означатиме перманентний ризик виникнення соціальної, суспільної напруги через активізацію пропагандистських інструментів із-поміж вірян православної церкви. У цьому контексті питання української помісної церкви набуває особливої актуальності.

Питання створення помісної православної церкви в Україні досліджувало багато фахівців, але, на нашу думку, найбільших практичних результатів у цій площині досягли в своїх роботах С. Здіорук, А. Колодний, М. Лешанич, М. Новиченко, М. Палінчак, М. Росенко, О. Саган та інших.

В історичному контексті єдина помісна православна церква для України є питанням повної незалежності української національної ідентичності та цивілізаційного вибору від Росії. Церква традиційно для української нації є основним морально-етичним орієнтиром, маючи надзвичайно високий авторитет у суспільстві. Цим користується клір Української православної церкви Московського патріархату, пропагуючи ідеї відверто антиукраїнського, антинаціонального, меншовартісного характеру.

Особливості формування законодавства України в сфері релігійної діяльності та релігійних відносин звільняють установи духовного спрямування від сплати податків. Враховуючи надзвичайну розгалуженість мережі церков Української православної церкви Московського патріархату та спрямованість фінансового потоку до Росії, можна цілком обґрунтовано стверджувати, що віряни-українці опосередкованим чином фінансують релігійні установи країни-агресора. З погляду суспільної моралі цей факт є неприйнятним, хоча і не отримує широкого розголосу.

Протягом подій Революції гідності 2013–2018 рр. Українська православна церква Київського патріархату сприяла та підтримувала демократичний мирний настрій революції, разом із тим у фазі активного збройного протистояння саме священнослужителі цієї церкви, як і Української греко-католицької церкви, стали тими проводирями мирного діалогу, який був запропонований політичними силами. Незважаючи на секуляризаційні процеси, церква пристала на єдину із суспільством позицією, при цьому абсолютно повністю дистанціюючись від прямого впливу з боку держави та підтримки державних інституцій, одночасно наголошуючи на необхідності мирного шляху вирішення суперечностей.

Священнослужителі Української православної церкви Московського патріархату ведуть відверто антидержавну політику, підриваючи окремі підвалини функціонування української держави, визнаючи єдиним вірним шляхом розвитку України її єдність із Російською Федерацією. Така позиція кліру московської орієнтації прямо суперечить принципам аполітичності та невтручання церкви в державні справи. З позиції євроінтеграційних прагнень України така антагоністична щодо ЄС політика кліру Української православної церкви Московського патріархату є непринятною та потребує змін, чого і можна досягти, сформувавши власну помісну церкву.

Українська православна церква Київського патріархату проявляє постійні прагнення до примирення та навіть ідейного міжконфесійного зближення з Українською греко-католицькою церквою. Такі тенденції є вкрай позитивними, особливо враховуючи включення свята католицького Різдва до числа державних свят та вихідних днів. Це демонструє прибічність України та української нації ідеям релігійного плюралізму та релігійної свободи, практичному втіленню принципів свободи совісті та віросповідання, гарантованих державою та підтримуваних міжконфесійною співпрацею.

Клір Української православної церкви Київського патріархату йде на прямий контакт із Ватиканом, сприяючи формуванню активної позиції Папи Франциска I, спрямованої на підтримку українського євроінтеграційного вектору. Ватикан та католицька Європа визнають православну Україну як важливого гео економічного партнера. Разом із тим для ЄС є складним питання розриву єдності світоглядних позицій єдиного європейського соціуму, що може стати наслідком інтеграції великої кількості грома-

дян, які сповідують православ'я, до того ж, під прямим тиском та пропагандою Росії через православну церкву Московського патріархату.

Саме тому боротьба за автономну помісну українську православну церкву є важливим кроком на шляху формування додаткових інструментів та механізмів суспільних трансформацій, які можуть відбуватися шляхом та завдяки релігійному вченню, орієнтованому на європейські цінності. В умовах Української православної церкви Московського патріархату таке формування неможливе, оскільки клір розглядає ЄС як прояв ворожості до ідей «Руського православного миру».

Що стосується екстраполяції результатів та наслідків створення української помісної церкви на процеси європейської інтеграції, то тут варто звернутися до таких тез:

– *по-перше*, ініціюючи створення української православної помісної церкви, Президент України П. Порошенко продемонстрував політичну волю та реакцію на релігійні та суспільно-політичні запити українців. З позиції європейської правосвідомості та суспільної моралі така жорстка позиція політичного керівництва країни, яка знаходиться фактично в стані відкритого військового протистояння з Російською Федерацією, означає вагомий заявку на підтримку та слідування демократичним принципам. Свобода релігії від впливу з боку держави розуміється українським політичним керівництвом як здатність церкви стати прибічницею свободи громадян в їх духовному збагаченні, а релігійна самостійність, втілена в помісній церкві, – потужним інтегруючим фактором до європейської спільноти;

– *по-друге*, Президент України П. Порошенко, проголошуючи необхідність створення української помісної православної церкви, акцентує на ще одній площині протистояння з Російською Федерацією – релігійно-духовній. Це означає тотальний та повний розрив на ментальному рівні між двома націями та двома країнами. Такий крок політичного керівництва України – це надзвичайна подія з точки зору руйнування міфу стосовно братерських відносин Росії та України, яким Російська Федерація намагалася виправдати розширення зони свого впливу на суверенну Україну. Однак створення Української помісної православної церкви виділяє самостійність української держави, підкреслюючи не лише її незалежність та суверенітет, а й хибність історичного підґрунтя, яким Росія намагається виправдати власну агресію стосовно України. Крім того, відновлення реального історизму відносин Росії та України на тлі проголошення помісної церкви та європейських інтеграційних прагнень призведе до зміцнення та відродження традицій міждержавних зносин між Україною та країнами-членами ЄС;

– *по-третє*, реалізація принципу свободи віросповідання та свободи совісті на практиці – через визнання та встановлення помісної церкви – максимально ефективно демонструє справжню прихильність українського політичного керівництва до європейських стандартів державно-церковних відносин.

Церква відділена від держави в тому розумінні, що вона не підпорядковується державній політиці та не залежить від державно-управлінського імперативного впливу. Церква проваджує власну релігійну діяльність та власну політику дій, спрямованих на максимальне задоволення духовних потреб людини та громадянина. Церква не є інструментом пропаганди, але завжди впливає на формування системи цивілізаційних цінностей нації, її аксіологічний вимір та правосвідомість. Релігійна культура та культура релігійних норм так само впливає на правову культуру, оскільки формує чітке сприйняття особою понять та категорій «добра» та «зла», «соціальної справедливості», «суспільних цінностей». Це все створює належний рівень ментальної особливості та національної ідентичності. При цьому держава також не відчуває впливу з боку церкви, оскільки церковний клір не втручається в державні справи, не виступає з критикою політичного курсу. Натомість Українська православна церква Московського патріархату є явним антагоністом сучасної української влади, фактично дублюючи антиукраїнську політику Російської Федерації. Українська православна церква Київського патріархату, навпаки, намагається витримувати політичну незалежність та незаангажованість, маючи при цьому власне бачення стосовно всіх процесів, які відбуваються між Україною та Росією. Однак верховне духовенство, висвітлюючи події на сході України та військову агресію Росії, демонструє чітку позицію щодо боротьби між стилями мислення, способами життя, цивілізаційними виборами, ментальними характеристиками та концептами побудови соціуму. При цьому, вочевидь, таке порівняння відбувається на користь українського соціуму. Політичне керівництво України не намагається використовувати церкву як підґрунтя власної електоральної підтримки, а натомість використовуватиме з цією метою результати, які будуть досягнені в процесі становлення Української помісної православної церкви;

– *по-четверте*, для процесу євроінтеграції історично важливим є положення католицької церкви в країні, стан розвитку та впливу католицького кліру на суспільно-політичні процеси та його взаємозв'язок із Ватиканом. У цьому контексті українські церкви намагаються здобути прихильність Папи Римського стосовно отримання Україною помісної церкви. Ватикан нині є важливою політичною, економічною, фінансовою та, беззаперечно, соціально-орієнтованою силою в процесі формування ЄС. Його вплив на зміну цивілізаційного вибору та сама реформа Церкви робить Ватикан гнучкою та відкритою для діалогу з іншими релігійними конфесіями організацією. Ватикан та Папа Римський здатні лобювати інтереси окремих держав шляхом не прямого впливу на політичну еліту ЄС, а створення належного іміджу країни, яка має незалежну церкву. В такий спосіб Ватикан лобював інтереси Греції при її вступі до ЄЖС, продемонструвавши реальне примирення та курс на прихильність і зближення православ'я та католицизму. Таке зближення відбувається не лише

шляхом взаємних поступок, але шляхом трансформації католицького вчення, його осучаснення, враховуючи сучасні проблеми суспільного розвитку та виклики, які постають перед державами.

Для України в питаннях формування Української помісної православної церкви важливе місце посідає міжконфесійний характер відносин як на рівні церков різних релігійних течій християнства, так і на рівні суспільства, уникаючи конфронтації на релігійному підґрунті. Підходячи до проблеми помісної церкви в Україні з таких позицій, варто підкреслити важливість встановлення прямого діалогу між лідерами різних конфесій. Нині час для такого діалогу є надзвичайно влучним – групування зусиль та координація поглядів і релігійних детермінант у контексті протистояння збройній агресії з боку Російської Федерації. За таких умов церква має продемонструвати ту необхідну єдність, яка стане прикладом для суспільства, а узагальнені бачення та єдність поглядів на процеси формування системи цивілізаційних цінностей суттєво підвищать рівень стабільності в суспільстві. Релігійна єдність здатна трансформуватися в єдність аксіологічного сприйняття напрямів реформування норм права, а, отже, законодавства, орієнтуючись на потреби євроінтеграції. Фактично очікується взаємопроникнення ціннісних аксіологічних орієнтирів та детермінант між двома церквами: Українською греко-католицькою та Українською помісною православною церквою.

Важливим аспектом формування такої церкви для України є законодавче закріплення та відтворення нової моделі державно-церковних відносин, в якій мінімізуватиметься вплив із-за кордону у формі пропагандистської діяльності Української православної церкви Московського патріархату.

Створення, відповідно, нормативно-правового підґрунтя має базуватися на вже наявній системі нормативно-правових актів у сфері регулювання та захисту релігійних прав та свобод людини і громадянина. При чому таке ґрунтування має відбуватися як на нормах, закріплених у праві ЄС, так і на нормах, закріплених у національному законодавстві.

Відповідно до ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р., кожен має «право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [5]. Своєю чергою, ст. 4 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» проголошує: «Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних із



цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом» [9]. Таким чином, держава і міжнародно-правові акти гарантують свободу релігії та свободу у реалізації релігійних прав, однак держава для себе визначає змогу обмежувати релігійні права громадян.

Натомість встановлення єдиної помісної православної церкви в Україні не можна розглядати з позиції заборони чи обмеження релігійних прав. Держава не забороняє православ'я і навіть не закриває духовні та культові установи, дотримуючись своїх гарантій у сфері духовності та захисту релігії. Але законодавець прямо закріплює в положеннях ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» таку норму: «В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України. Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави. Усі релігії, віросповідання є рівними перед законом» [9]. Розділяючи церкву, з одного боку, та релігії і віросповідання, з іншого, за інстанційним принципом законодавець відкриває для себе змогу, не надаючи переваг тій чи іншій релігії, визначати основні засади та напрями державної політики в сфері забезпечення релігійних прав громадян.

Рівність релігійних течій та віросповідань перед законом тим не менше знаходить певні обмеження та виключення з практики реалізації державної політики в сфері релігійних організацій та окремих релігійних заходів. У цьому аспекті, зокрема, показовою є практика Європейського суду з прав людини. Так, наприклад, у справах *Chappell v. the United Kingdom*; *X v. The United Kingdom*; *Handyside v. The United Kingdom* тощо, які стосуються відновлення обмежень накладених із боку держави на релігійні права людини та на діяльність окремих релігійних течій. Справа в тому, що Європейський суд із прав людини якоюсь мірою є інституційним продовженням держави у розумінні джерела державно-владних відносин та державної судової влади. Тому іноді судді не можуть визначати, що саме є обмеженням релігійних прав, оскільки вони уникають становлення правової позиції щодо визначення сутності релігії як такої [2]. Тому, орієнтуючись у своїй практиці, ЄСПЛ досліджує виключно формальність ознак дотримання державою законних прав та інтересів людини і громадянина. Тому питання встановлення помісної церкви не може вважатися таким, яке йде врозрід із нормами права, навіть із нормами права, традиційними для ЄС. Крім того, тренд на міжконфесійне єднання є загальноєвропейським і визнається всіма церквами. «Релігія і суспільство покликані просвіщати один одного, підтримувати один одного, і – у разі необхідності – взаємно очищатися від ідеологічного екстремізму, в який вони можуть впасти. Все європейське співтовариство може тільки виграти від оновлених відносин між двома сферами, як через спільне протистояння релігійному фундаменталізму, який є ворогом Божим, так і перешкоджаючи обмеженому «здоровому глузду», який

не робить честі людині» [1]. Таким чином, позиція Президента України стосовно помісної православної церкви в Україні є цілком виправданим політичним кроком, який є реакцією на суспільні потреби українського народу та важливим кроком на шляху до встановлення європейських цінностей у системі самоідентифікації української нації.

Створення помісної церкви в державі, тобто церкви незалежної від зовнішнього впливу, а тому незалежної в своєму виборі способу інтерпретації релігійного вчення, є важливим фактором на шляху до інтеграції в ЄС. У цьому контексті ініціатива Президента України П. Порошенка виглядає і як спроба продемонструвати ЄС відкритість будь-яких внутрішніх питань соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку для європейської спільноти, діалогу стосовно способів реформування української держави та системи суспільних відносин в ній. Помісна церква не означає групування політичного впливу в державі навколо президента, однак із погляду європейських лідерів саме Президент України, який виступає за незалежність від Росії, у таких відносинах створює передумови та певний кредит довіри для подальшого запровадження найбільш важливих реформ із метою реформування системи цінностей та суспільної моральності в Україні.

І, хоча європейська інтеграція історично відбувається у середовищі країн, що мають єдиний центр та єдине коріння – римську греко-католицьку церкву, велика кількість країн ЄС відійшла від традиційного католицького віровчення, прагнучи відродити свою культурну спадщину та ідентичність, створивши власний ментальний образ та формат суспільної свідомості. Насправді багато країн ЄС є прихильниками протестантства, лютеранства, але при цьому не варто забувати і про досить показовий приклад англіканства – Великобританія знаходиться на шляху до Brexit, Греція не має фактично жодного політичного впливу на рішення ЄС, але постійно вимагає дотацій на власний розвиток. І хоча релігійно Греція близька Україні (має православну церкву), її приклад в умовах відсутності альтернативи (наприклад українська греко-католицька церква) є, скоріше, фактором негативного впливу на процеси долучення цієї країни до всіх без винятку преференцій для країни-члена.

Разом із тим саме приклад Греції демонструє можливість для утвердження в Україні єдиної помісної православної церкви. В умовах католицької та протестантської Європи Греція домоглася збереження власної національної ідентичності при закріпленні європейського вибору. Мова йде про конституційне закріплення статусу православної релігії в Греції. Так, відповідно до ст. 3 «панівною в Греції релігією є релігія східно-православної Церкви Христової. Православна Церква Греції, що визнає своїм главою Господа нашого Ісуса Христа, нерозривно пов'язана в своїх догматах із Великою константинопольською Церквою і з будь-якою іншою єдиновірною Церквою Христовою <...> Вона є автокефальною і управляється Священним Синодом архієреїв в порядку, передбаченому статутом Церкви» [7]. Таке законо-

давче визначення ролі та статусу Церкви, при чому цілком конкретної, є нетиповим для жодної іншої країни ЄС, але приклад Греції демонструє, що таке не є виключенням та неможливим. І хоча треба розуміти, що історично саме православна церква сприяла установленню сучасної Греції як незалежної та самостійної, вільної від турецького впливу держави, незважаючи на це, таке конституційне закріплення статусу Церкви в державі є певним рудиментом із позиції секуляризаційних процесів.

Так чи інакше приклад Греції є для України показовим у двох аспектах:

*по-перше*, закріплення на конституційному рівні панівного становища певної релігійної течії (для України це Українська православна церква Київського патріархату) є цілком прийнятним та виправдовується суверенітетом держави у внутрішніх справах, який втілений у волі народу. Хоча для України на сучасному етапі такий крок у бік внесення в Конституцію України положень стосовно панівного становища православної церкви буде сприйматися з боку католицької Європи як акт, що суперечить ustalеній практиці взаємовідносин. До того ж, саме католицьке лобі Ватикану суттєво сприяє становленню позицій України в Європі;

*по-друге*, є реальна змога та потреба визначити панівне становище саме Української православної церкви Київського патріархату як помісної церкви України, оскільки ст. 35 Конституції України передбачає: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави» [6]. З огляду на це, користуючись положеннями Конституції України про можливість обмеження такого законодавчого права, вбачається за можливе доповнити положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» шляхом включення ч. 11 до статті 5 такої редакції:

«Держава Україна визнає Українську православну церкву Київського патріархату автокефальною і такою, що управляється Священним Синодом. Українська православна церква Київського патріархату нерозривно пов'язана в своїх догматах із Великою константинопольською Церквою і з будь-якою іншою єдиновірною Церквою Христовою та наділяється правом встановлювати самостійні зносини з Великою константинопольською Церквою та Ватиканом із питань, що регулюються цим Законом».

На нашу думку, таке законодавче закріплення статусу української помісної православної церкви

в сукупності з наділенням її правом самостійної зовнішньої діяльності у питаннях релігійних прав та свобод громадян буде прийматися однозначно як дружній крок до Європи, оскільки демонструє прихильність принципам та положенням законодавства ЄС із питань релігійної свободи. Натомість закріплення автокефального статусу Української православної церкви Київського патріархату дасть змогу в подальшому проводити більш системну політику щодо обмеження негативного впливу Російської Федерації через пропагандистські канали православної церкви Московського патріархату.

Підсумовуючи, варто наголосити на такому:

1) проголошення політичного курсу на встановлення Української помісної православної церкви є важливим кроком на шляху здобуття ще більшої незалежності від Росії в усіх без виключення сферах суспільних відносин, у тому числі в духовному та релігійному аспектах. Українська держава, перебуваючи під військовим, економічним та геополітичним тиском Російської Федерації, намагається утримати суверенітет та відновити власну історичну спадщину й національну ідентичність. Політичне керівництво країни, розуміючи, що релігійне питання є надзвичайно важливим, намагається створити належні передумови для мінімізації пропагандистського впливу з боку Росії через мережу православної церкви. Тому такі кроки не можуть і не мають вважатися втручанням держави в питання релігійної свободи, в такому контексті – це питання національної безпеки;

2) встановлення єдиної помісної православної церкви забезпечить єдність світоглядних позицій вірян. Українська православна церква Київського патріархату завжди підтримувала ідеї єдності та незалежності української нації та України від Росії, поділяючи при цьому євроінтеграційні прагнення суспільства та систему європейських цінностей, збагачуючи ними власну культуру, але не копіюючи їх;

3) з точки зору законодавчого закріплення свободи віросповідання та гарантування з боку держави релігійних прав політика здобуття церковної незалежності цілком укладається в межі правового регулювання. Не порушуючи релігійних свобод, держава тим не менш лобює та сприяє утвердженню єдиної помісної православної церкви в Україні, фактично підтримуючи волю самого суспільства та Української православної церкви Київського патріархату. Але така підтримка в нинішніх умовах є об'єктивним вимогою цивілізаційного вибору української нації та з позиції євроінтеграційних прагнень здатна сприяти зближенню ЄС та України.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Галлахер П.Р. Релігійна свобода і права людини в Європі XXI століття: не проблема, але частина вирішення. Виступ на конференції Релігійна свобода, безпека і розвиток в Європі. URL: <http://catholicnews.org.ua/religiyna-svoboda-i-prava-lyudini-v-ievropi-hhi-stolittya-ne-problema-ale-chastkove-virishennya>.
2. Захист свободи віросповідання: позиція Європейського суду з прав людини / Практика ЄСПЛ. URL: [http://ukrainepravo.com/international\\_law/european\\_court\\_of\\_human\\_rights/zakhyst-svobody-virosvidannya-pozytsiya-evropeys%60kogo-sudu-z-prav-lyudyny/](http://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/zakhyst-svobody-virosvidannya-pozytsiya-evropeys%60kogo-sudu-z-prav-lyudyny/).
3. Здіорук С. Проблеми гармонізації суспільно-релігійних відносин в Україні. Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення. Наук. щорічник. За заг. ред. А. Колодного, М. Новиченка, О. Сагана. К.: Світ Знань, 2003. С. 168.

4. Здіорук С. Релігія в Україні / С. Здіорук, О. Саган. Українське релігієзнавство. 2008. № 48. С. 12–18.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004).
6. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
7. Конституція Греції 1975 г. с поправками 1986 и 2001 гг. URL: <https://books.4minsk.by/normativnyj-pravovoj-akt/konstituciya/konstituciya-grecii/2/>.
8. Палінчак М.М. Правове регулювання державно-церковних відносин в країнах центрально-східної Європи / М.М. Палінчак, М.М. Лешанич. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2014. Вип. 24. Т. 1. С. 77–84.
9. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/987-12/>.
10. Росенко М. Державна політика України щодо церкви й релігійних організацій. Їхнє місце в політичній системі суспільства. Віче. 2009. № 12. URL: <http://www.viche.info/journal/1513/>.